

Z. VARGA ZOLTÁN*

Kellem és kötelem. Egy közvetítő arcképe¹

A készen fogyasztható, tárolást nem igénylő digitális tartalmak korában az ember és műve egységéről meggyőződni vágyó befogadó természetes gesztusa, ha valamelyik közösségi megosztó felületen belepillant a megismerni kívánt (kvázi kortárs) alkotóról készült felvételekbe. A befogadói kíváncsiság – testi valójában látni az olvasott gondolatok szerzőjét – időnként kockázatos; legalábbis hasonló csalódások forrása lehet, mint mikor kedvenc olvasmányaink filmadaptációit látjuk, s azok nem felelnek meg elképzeléseinknek. Tzvetan Todorovról számtalan konferencia- és kerekasztal szereplés, interjú(részlet) található a világhálón. E felvételeken egy ősz, bohókás frizurájú, szikár, lezserül elegáns férfi beszél megfontoltan, nagy szemüvege mögül átható tekintettel figyelve beszélgetőtársát. Világos, a kamerák előtti nyilvános beszéd sem egyéb, mint az én színrevitelének helyzete, mely a testet jelentővé teszi, s a kulturális szemiotika révén sajátos kontextust kínál a művek értelmezéséhez, metonimikusan pedig az alkotó személyiségnek az adott kor és kultúra doxáin alapuló elképzeléséhez. Mégis, ez a türelmesen magyarázó, alig észrevehető akcentussal színezett francia beszéd, a kellemes orgánumú hang könnyen egyeztethető Todorov könyveinek racionális, világos értekező prózájával, különösen pedig az életművet a pályakép horizontjában, a szellemi, intellektuális hatások történetében felidéző „önéletrajzi interjú”-kötet, a 2002-ben megjelent, Catherine Portevin újságíró-nővel közösen készített *Devoirs et délices – une vie de passeur* hangjával.

Habár mindannyiunknak van bármelyik pillanatban elbeszéléssé formálható élettörténete, ez az élettörténet nem minden esetben válik jelentésteli életrajzzá mások számára. A francia strukturalizmus jó néhány híres alakjának ebben az értelemben például „van” életrajza: Foucault, Barthes, Derrida, Kristeva – nem beszélve Althusser-ről vagy Deleuze-ről – élettörténete a kutatói pálya intellektuális izgalmain és fordulatain túl is tartogat regényesen elbeszélhető magán- és közéleti kalandokat, amint arról például François Dosse a francia strukturalizmus történetéről szóló monográfiájának passzusai tanúskodnak.² Todorov életének eseményei, a baráthoz és közeli munkatárshoz, Gérard Genette-hez hasonlóan, elsősorban a gondolkodás és az eszmék autonóm világához kötődtek, Füst Milán kifejezésével élve életrajza leginkább munkarajz. Ezt tükrözi a beszélgetéskötet szerkezete is, hiszen a tíz fejezetre osztott könyv tagolásában külön fejezetként

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének munkatársa.

¹ Tanulmányom címe Todorov és Portevin kötetének szabad fordítása, ugyanannyira jelöli a kötetről adott értelmezésem, mint magát a kötetet. A továbbiakban a kötetre az eredeti, francia címen hivatkozom: Tzvetan Todorov, *Devoirs et délices: une vie de passeur* (Paris: Seuil, 2002).

² François Dosse, *Le champ du signe, 1945 – 1966, 1, Histoire du structuralisme* (Paris: Éd. La Découverte, 1995).

csak a Franciaországba emigrálás elbeszélése jelenik meg olyan életeseményként, mely jelentős hatást látszik kifejteni Todorov gondolkodására és művére. A második fejezettől fogva a tagolás a pályát meghatározó eszmékhez és könyvekhez igazodik, igaz, a beszélgetőtársak a könyvek és írások sorának követése mellett többször is visszatérnek a II. világháború utáni, totalitárius berendezkedésű Bulgáriában töltött ifjúkor tapasztalataira, az emigrációra, a Bulgáriában hagyott családtagok sorsára, a letelepedésre Franciaországban és ennek következményeire.

A *Devoirs et délices* címet viselő interjúkötet nem önéletrajz. Egyrészt az életesemények imént említett redukciója, másrészt pedig az interjú- vagy riportkötet négykezes műfaja miatt. Az élettörténeti interjú irányított emlékezés, melyben az interjúalany a kérdező érdeklődéséből kiindulva idézi fel múltját, a témák kijelölése és elrendezése közös munka eredménye. Az írás feladata az efféle kötetekben egészen más, mint az irodalmi önéletírás modern változataiban. A kötet nyelviileg gondosan szerkesztett szövege nem hasonlít az élőbeszéd tapogatózó, ismétlő fogalmazásmódjához, ugyanakkor hiányzik belőle az írás belső munkája, melyben a fogalmazás a tudat és az emlékezet belső többrétegűségében artikulálja az identitás nagy témáit és/vagy történetét. A kérdező érdeklődése az emberi élet nyilvános, a közösség számára eleve értelemmel bíró tartományaira irányul (melynek persze vannak látható és láthatatlan zónái), nem pedig a tapasztalatok elvileg hozzáférhetetlen, az önéletíró tevékenységben nyelviként érzékelt és megjelenített tartományaira. A beszélgetőtársak az életrajzot abban a régi, görög értelemben kezelik, miszerint minden, ami az emberi életből említésre méltó, mások érdeklődésére számot tartó, nyelvbe emelhető esemény, az egyben publikus is.

Az autobiográfia „auto-” előtagjának hiányában a kötet műfaja leginkább intellektuális életrajzként határozható meg. Az intellektuális pályaképek létjogosultsága, a hit, hogy szellem emberének visszatekintése saját életére és művére közösségi érdeklődésre tarthat számot, még azokban a 21. századi társadalmakban is nyilvánvaló, melyek ön- és jövőképre látszólag kevés befolyást fejt ki a humántudományi reflexió. Franciaországban a felvilágosodás és a republikanizmus eszméinek erős gyökerei miatt egyébként is nagyobb figyelem övezi az értelmiségi megnyilvánulásokat, s talán megkockáztatható, hogy mind ez idáig éppen az a hatvanas-hetvenes években kiteljesedő értelmiségi nemzedék volt az utolsó, közvetlen társadalmi befolyással rendelkező humántudományi mozgalom, melynek Todorov is tagja volt. Tzvetan Todorov pályakép-interjúja tehát abba műfaji hagyományba tartozik, mely a szellemi kiválóságainak gondolati eredményeit saját élettörténetükben, történelmi-társadalmi kontextusokban tárja fel. Az élettörténet bemutatása nem a nyilvánossal szemben értett magánélet intimitásaira, hanem az eszmék személyes eredetére és az egyéni életben való érvényesítésére irányul, s minden bizonnyal ebben áll a mű morális tétje is.

Todorov a kötet utószavában saját szövegében betöltött kettős, alanyi és tárgyi szerepéről beszél.³ A megfogalmazás Rousseau önéletrajzi vállalkozásának nyitányát idézi. A *Vallomások*ban Rousseau valóban egyszerre alany és tárgy, hiszen személyiségformáló, sorsdöntő események, cselekedetek és elhatározások okait és következményeit elemzi saját múltjában. Todorovnál azonban aligha beszélhetünk ilyesmiről, nem véletlen, hogy elhárítja a „régii irodalomtörténet” ember és műve egymást magyarázó kettősségének visszatérését.⁴ A beszélgetésből kibontakozó portré kronotoposza statikus: a saját, egzisztenciális idő jórészt feloldódik az egymást követő könyvek eszméinek kronológiájában, a művek egymásra következését mozgó logika magyarázatában. Az így kibomló életrajzi időben kevés szerep jut az „életkorok” klasszikus toposzának és a magánélet nem nyilvános idejének. Leginkább a Bulgáriában töltött ifjúkor epizódjai jelennek meg a beszélgetés első fejezetében, ezek közül is kiemelten a tanulóévek, a későbbi intellektuális horizontot formáló hatások együtteseként. A magánélet epizódjainak felidézése kronologikus, de nem lineáris, hiszen a beszélgetések előrehaladását az életmű, a gondolkodói lét meghatározó problémáinak szellemi-intellektuális témái tagolják fejezetekre, a személyes élet anekdotáinak beékelését ez a szervezőelv rendezi.

Meghatározó fontosságúnak mutatkozik viszont a történelmi idő, vagyis az ötvenes évek kommunista diktatúrájának időszaka, hiszen a társadalom totalitárius berendezésének személyes megtapasztalása döntő hatással volt az életmű témáinak genezisére és az életút alakulására. Ez a jelentős élettémény az élettörténeti interjúkötetben is többször előkerül, és nem csupán időrendi „helyén”, tehát az első fejezetben, hanem a későbbiekben is, a pálya műveinek tematikus összefüggéseiben. A háborút követő időszak tapasztalatainak előtérbe állítása a mű dialogikus formájából is következik. Bulgáriát és az egykori kommunista világot a(z nyugat-) európai értelmiségi számára a „közeli idegenség” leküzdhető távolsága teszi érdekessé, viszont a kelet-európai (értelmiségi) olvasó számára az így kibontakozó kép kissé sztereotipikus. Todorov Bulgáriában töltött gyermek- és ifjúkorának történeteiből a „térési szabadsághiány”, az erőszakos társadalmi modernizáció, a történelmi revansizmus ismerős elbeszélései hallatszódnak ki, melyek az elnyomó rendszerben élő kisemberek életének kereteit is meghatározták. A beszélgetésben felidézett múltból – a koncepciók perek és az elnyomás közvetlen gyakorlatainak háttérében – két, egymással összefüggő téma rajzolódik ki. Az egyik téma a szabadság, az egyéni boldogulás totalitárius rendszerben megmaradt lehetőségei, a másik pedig az ezt lehetővé tevő kényszerű kiegyezésből fakadó morális dilemmák. Nyilvánvaló, hogy a korai emigráció miatt ezek a kérdések kevésbé a személyes életút megélt (megszenvedett) dilemmái, inkább az országban maradt, hasonló társadalmi milióból származó kortársak életének, illetve az otthon hagyott családtagok sorsának, döntéseinek tanulságai körül forognak.

³ Todorov, *Devoirs et délices...*, 383.

⁴ Todorov, *Devoirs et délices...*, 382.

Amilyen csekély jelentőségű az életrajzi idő a személyiség intellektuális generálásában, olyan fontosak a családból hozott „habitusok és diszpozíciók”, az intellektuális és morális örökség. Ez a hagyománytudat a beszélgetéskötetben – a történelmi tudat 20. századi rövidülésével – egyetlen nemzedékre szűkül, a szülőkre. A két szülő, az egyetemi tanár, a két háború közt Németországban tanuló, világlátott apának és a szintén értelmiségi, a gyermekei születése után életét a családnak szentelő anyának a *Devoirs et délices* lapjain kirajzolódó alakja formálója és egyúttal témája is Todorov munkásságának. A szülőknél tulajdonított erények meglehetősen tradicionális leosztást mutatnak. A családból hozott „kulturális tőke” apai hozománya a nyilvános, társadalmi térhez kapcsolódik, ezen belül is az önmagában értékhozónak tartott tudáshoz, mint az értelmiségi lét alapjához. A fiú apai öröksége, továbbá az irodalom iránti szenvedély – pályája elején, még Bulgáriában közös cikket is jegyeznek!⁵ –, s a hit, miszerint „az irodalomnak nem csupán a világ megismerésében jut szerep, hanem jobba is teszi azt azzal, hogy szépséget ad hozzá.”⁶ Az anya pedig a magánélet, a „hétköznapi hősiesség” képviselőjeként idéződik meg, s válik a hétköznapi erényesség és morális tartás szimbólumává. Éppen ez a hétköznapi emberség, a kifejtetlen eszmékre hagyatkozó, nem intellektualizált helytállás válik a kilencvenes évek Todorov-írásainak, a történelem és a morál tanulmányozásának egyik központi témájává, s titkon talán ennek a magatartásnak a személyes életben, a családban megtapasztalt belső fedezete indítja arra, hogy a nagy politikai-társadalmi eszmék és a kollektív (politikai) cselekvés korabeli, „haladó” értelmiségi gyakorlatai helyett az értelmiségi cselekvés alternatíváit keresse műveivel.

Visszatekintve bizonyos fokig maga Todorov is a szülői (és családi, hiszen első három párizsi évében Kanadában élő apai nagynénje fedezte tartózkodásának költségeit) önzetlenség művének, nem pedig személyes döntésnek, és különösen nem a fennálló rendszerrel és politikai berendezkedéssel szemben mintegy tiltakozásképpen végrehajtott jelentőségteljes távozásnak tekinti emigrációját a hatvanas évek elején. Az emigráció politikai értelme az életút és életmű későbbi szakaszában bontakozik ki. A Franciaországba érkezést követő évek a társadalmi, politikai kisajátítás feledésének és a poétikai struktúrák ideológiamentes ideológiájához csatlakozás lelkes időszaka.

A franciaországi letelepedés, az emigráns lét, a közösséghez tartozás megkerülhetetlen kérdései alkotják a memoárkötet legizgalmasabb rétegeit. A *Devoirs et délices* több oldalról is megközelíti a problémát. A személyes emlékek és értelmezésük alapján arról értesülünk, hogy a haza elhagyásának ötlete nem valamilyen megrendítő (történelmi) trauma pontszerűen megjelölhető eseményének hatására született meg, hanem fokozatosan, szülői (apai) tanács és előrelátó gondoskodás eredményeképp, józan megfontolás útján vált egzisztenciális döntéssé. A tel-

⁵ TODOROV, *Devoirs et délices...*, 59.

⁶ TODOROV, *Devoirs et délices...*, 70.

jesebb, színesebb élet, az egyéni boldogulás szélesebb lehetőségeit nyújtó nyugat-európai jövő választása a szűkös, megalkuvásokkal teli, a szellemi szabadságot korlátozó dél-kelet-európai léttel szemben nem a tragikus szakítás képzetét kelti az olvasóban. Maga Todorov is, közel 35 év múltán visszatekintve, a magánélet köréből vett hasonlattal érzékelteti az elhagyott Bulgáriához fűződő kapcsolatát. A francia állampolgárság felvétele a volt házastársak viszonyának a válás kimondása utáni rendeződésére emlékeztet: a volt házastársak tudják, múltjuk egy fontos része a másikkhoz tartozik, tudják, hogy a másik nélkül nem lennének azok, akik; mindezt azonban már érzelmi kötődés és a másikért érzett felelősség tudata nélkül teszik.⁷ „A közösségi létemben Bulgária lezárt fejezet. Némiképp zavarban vagyok, hogy ezt mondom, de az az igazság, hogy Bulgária sorsa ma már nemigen foglalkoztat. Sokkal inkább foglalkoztat Franciaországé, ez természetes, de még az Egyesült Államoké is. [...] Már nem élek Bulgáriában, de Bulgária mindig bennem él. Bizonyos, hogy nagyban meghatározta választásaimat, kötődéseimet, vérmérsékletemet.”⁸

A francia kultúrába, Franciaországba való „könnyű” beilleszkedésben két segítő körülmény játszott közre a memoárkötet alapján. Az egyik az európai kulturális tradíció és identitás, mely a közös olvasmányokon, a képzőművészeti alkotásokon, tágabban az európai művelődés- és kultúrtörténeten, a megőrződött görög-keresztény világképen keresztül szinte akadálytalan átjárást biztosított a Kelet-Európából, a vasfüggöny mögül érkező fiatal kutatónak. Todorov a Bulgáriában megszerzett bölcsészeti tudás (tartalma és gyakorlatai) és kulturális tőke révén a párizsi egyetemi, intellektuális közegben is otthonosan mozgott, és vitaképes volt. A felvilágosodás gondolatköréhez, a racionális kifejtéshez és karteziánus gondolkodásmóddhoz kötődő alkati közelség, a francia nyelvhez mint tanult idegen nyelvhez fűződő józan viszonya (annak eszközszerű felfogását is vállalva az „écriture” divatjának zenitjén) segítette elkerülni az idegen nyelv használatából fakadó komplikációkat és komplexusokat. Az életműben jól látszik a francia irodalom, filozófia, történelem iránti érdeklődés és fogékonyság, elég Benjamin Constant-ról, Jean-Jacques Rousseau-ról vagy a francia ellenállásról írott könyveire gondolni. Todorov gyors franciaországi beilleszkedésének másik oka az volt, hogy az irodalom tanulmányozásának „modernizálása” felé tapogatózva Párizsban szinte azonnal társakra talált. A francia fővárosban a hatvanas években Roland Barthes körül éppen ekkoriban indult az irodalomelméleti kézikönyvekbe majdan francia strukturalizmusként bevonuló nagy nemzedék: Gérard Genette, akivel tíz éven át szerkesztette a Seuil kiadó legendás *Poétique* folyóiratát és könyvsorozatát; Julien Greimas, Christian Metz, Nicolas Ruwet stb.; nem beszélve az idősebb generáció legendás alakjairól, Émile Benveniste-ről, és a szoros francia kapcsolatokat ápoló Roman Jakobsonról. A strukturalista és szemiológiai

⁷ Todorov, *Devoirs et délices...*, 165.

⁸ Todorov, *Devoirs et délices...*, 63.

kaland eredménye közismert. A kontinensen ekkor intézményesül és szilárdul meg az irodalom tudományos igényű, szigorú tanulmányozásnak diszciplinája, a poétika, az irodalmiság sajátzerűségét kutató irodalomelmélet, az elbeszélések rendszerszerű vizsgálatát célul kitűző narratológia (magát a fogalmat is Todorov vezette be). Todorov tevékenyen közreműködik mindezen új kutatási területek kidolgozásában. Ráadásul a „kulturális transzfer” nem egyirányú, hiszen Todorov fontos szerepet játszott az orosz formalisták, majd Mihail Bahtyin nyugat-európai, s ezen keresztül észak-amerikai megismertetésében és recepciójában (a már említett Jakobson és a két évvel később Franciaországba érkező honfitárs, Julia Kristeva mellett). A Franciaországba érkezést követő másfél évtized nemzetközi rangú irodalomtudóssá tette Todorovot.

Kétségtelenül ez, a strukturalista irodalomtudós Todorov az, aki a világ, így a magyar intellektuális olvasóközönségének emlékezetében leginkább megmaradt. Az interjúkötet nagyobb részében mégis inkább az életmű strukturalizmus utáni (de nem posztstrukturalista!) szakaszáról, a történész, a morálfilozófus Todorovról esik szó. Ennek oka – amint azt az interjúalany is elismeri –, hogy a nyolcvanas évektől kezdve közelebb kerül egymáshoz a kutatás tárgya és a kutatás alanya, s ellenállhatatlan erővel jelenik meg az igény, hogy a személyes tapasztalatok is a (tudós) reflexió részévé váljanak. Nem csupán olyan, a humán tudományos kutatás vélelmezett objektivitásának és semlegességének illúzióját (ami a strukturalizmus egyik kimondatlan előfeltevése) eloszlató, a kutatói nézőpont társadalmi, kulturális, ideológiai meghatározottságát „objektíváló” vizsgálatokról van itt szó, amilyenek a nyolcvanas–kilencvenes évek francia történetírásában és társadalomtudományában Pierre Bourdieu ösztönzésére meginduló ego-történeti kutatások voltak.⁹ A személyes történet és léthelyzet témává válása Todorovnál nem a saját nézőpontra reflektálásnak az előítéletek tudatosítására törekvő, azt a későbbi munka során hasznosító igényéből fakad. A nézőponthoz, a saját múlthoz kötöttség az identitás újragondolásának sürgető feladatából származik, mely a Franciaországba érkezést követő közel két évtized hasonulási, asszimilációs törekvései után kerül elő az élettörténetben és az életműben. A nyolcvanas évek végéhez közeledve számos magánéleti és történelmi körülmény vezetett Todorov életében ehhez a fordulathoz: házasságkötés a szintén nem francia anyanyelvű kanadai Nancy Houstonnal, a Bulgáriában élő szülők öregedése, majd halála, a kelet-európai kommunista rendszerek összeomlása, a kétpólusú világrend megszűnése. A fordulat intellektuális eredményének legszemélyesebb dimenziója Todorovnál minden bizonnyal az emigráns lét tapasztalatának vizsgálata. A kettős közösségi odatartozás és kulturális kötődésből fakadó megszüntethetetlen idegenségérzés szédülete külön könyv témája Todorov életművében. A *L'homme dépaysé*,¹⁰ az *(ott) hontalan ember* sorai időnként szó szerint térnek vissza a memoárkötetben, amikor

⁹ Vö. Pierre NORA, *édité par, Essais d'ego-histoire*, Bibliothèque des histoires (Paris: Gallimard, 1987).

¹⁰ Tzvetan TODOROV, *L'homme dépaysé, L'histoire immédiate* (Paris: Editions du Seuil, 1996).

az idegenbe szakadt és ott új hazára, közösségre lelt ember helyzetét írja le Todorov. A kettős idegenségerzés és a kettős otthonosság paradox helyzetét Todorov nem veszteséggként határozza meg. A transzkulturáció folyamatában egy új kulturális kódot sajátít el az alany, anélkül azonban, hogy ezzel a régi elveszne. A távolság kínálta rálátás kifejezetten előnynek mutatkozik az értelmezés során az saját természetesnek megélt reflektálatlanságával szemben. Az emigráns létben személyesen is megélt komparatista axiómát Todorov összefüggésbe hozza az értelmezés munkájának Bahtyin által leírt sajátságosságával. Todorov szerint Bahtyin az *exotópia* (vnyenakhodimoszty) vagy „kívüliség” helyzetével írja le az olvasó (értelmező) helyzetét, aki a jelentéstulajdonítás folyamatában mindig tudatában van külső helyzetének, ám ebből nem a mű értelmének és értésének elérhetetlenségére következtet, hanem az értelmezett művel vagy valóságterülettel való párbeszédben lét folyamatosan mozgó voltára. Nehéz nem észrevenni az elméleti hitvallás és a személyes léthelyzet konkordanciáját. Az idegenség, a kívülállás tapasztalatának elfogadása, az identitás tudatos, választott értékeken és közösségeken alapuló szellemi, intellektuális konstrukciója feladatként jelenik meg Todorov strukturalizmus utáni korszakában, s e feladat vállalása nem csupán az individuális életre, hanem a közösségben betöltött értelmiségi szerepre is kihatott.

Néhány lappal korábban azt állítottam – Todorovval egyetértve –, hogy a *Devoir et délices* nem önéletrajz. Nem önéletrajz abban az értelemben, hogy folyamatos életrajzi narratíva festene előttünk portrét, azzal a céllal, hogy jobban értjük a művek értelmét, eredetét, személyes létezésben gyökerezettségét. Ugyanakkor a szerző persze jelen van a műveiben: „Ha jobban meg akarjuk ismerni az embert, az aligha képzelhető el anélkül, hogy teljes lényünkkel forduljunk e feladat felé; [...] A gondolkodás saját szellemi habitusaink ellen vívott harc; átalakításuk identitásunkat is megváltoztatja. [...]”; a szövegekben feltűnő személyes megnyilvánulások pedig arra „emlékeztetik az olvasót, hogy egy gondolkodni próbáló individuummal találja magát szemközt, ami egészen más, mint a biológiában vagy a fizikában megmutatkozó személytelen tudás.”¹¹ A Tzvetan Todorov intellektuális életrajzát bemutató interjúkötet is erre vállalkozik. A kötet majd’ két évtizeddel ezelőtti megjelenése óta az életmű lezárult. Az életmű és a diszkrétan mögötte rejtőző életrajz tétjei azonban nem kerültek múlt időbe, különösen a kelet-európai értelmiségi olvasó számára, akinek identitása – Todorovhoz hasonlóan – a térség történelmi tapasztalatai és az egyszerre valóságként és utópiaként megélt összeurópai kultúrához tartozás dialógusában formálódik.

¹¹ Todorov, *Devoirs et délices*, 179.

